

Economic Consequences of Reza Shah's Expansion of Private Estates in Kermanshah: 1921-1941¹

Shahram Gholami² | Motaleb Motalebi³

Received: 2025/06/16
Accepted: 2025/12/04

Abstract

At the end of the Qajar period, landownership became increasingly important due to the commercialization of agriculture and the profitability of exporting agricultural products. Consequently, many of merchants, in addition to bureaucrats, began using their commercial capital to purchase agricultural land. The profitability of agriculture, combined with the desire for social status through landownership, led Reza Shah to acquire extensive properties in key agricultural provinces of Iran, including Mazandaran and Kermanshah. He accomplished this in a relatively short period by encroaching on the lands of previous owners through quasi-legal and extralegal means, ultimately becoming the largest landowner in Iran.

This research focuses on Reza Shah's extensive estates in Kermanshah province and seeks to answer the question: What economic consequences did the formation of Pahlavi estates have on agricultural cultivation and modernization in the region? This article primarily relies on archival documents to examine the economic impacts of expanding Reza Shah's estates on cultivation patterns and agricultural modernization through data mining and analysis of official reports from that era.

The findings indicate that economically, the construction of the Shahabad sugar factory and cotton ginning factories facilitated a link between agriculture and industry, thereby increasing productivity on the Shah's estates. The cultivation of sugar beet emerged as a significant new crop throughout the province. The introduction of tractors and industrial machinery laid the groundwork for transitioning from traditional agriculture to more modern practices. Additionally, new crops were introduced, and the establishment of agricultural elementary schools contributed to the promotion of scientific agriculture.

Keywords: Reza Shah, landownership, large-scale ownership, Commercial agriculture, Agricultural industrialization.

Introduction

Until the pre-modern era in Iran, land ownership constituted the primary source of wealth, political influence, and social status. Nevertheless, property rights remained

1. DOI: 10.22051/hii.2025.51389.3041

2. Assistant Professor, Department of History Education, Farhangian University, P.O.BOX 14665-889, Tehran, Iran (Corresponding author). Shahramgholami@cfu.ac.ir

3. Assistant Professor of History, National Library & Archives of Iran: Tehran, Iran. m-motalebi@nali.ir

ISSN: 2008-885X/Online ISSN:2538-3493

unstable due to their dependence on shifting political power and the absence of institutional mechanisms to protect private ownership. During periods of political upheaval, widespread poverty, or administrative reorganization, officials and individuals aligned with the ruling elite were able to exploit these conditions to amass extensive landholdings in a short period of time. Throughout Iranian history, numerous examples illustrate how large estates were accumulated rapidly through such opportunities.

Reza Shah followed a similar pattern. During his brief tenure as Minister of War, and later after his accession to the throne, he acquired vast tracts of land in the province of Kermanshah through both quasi-legal and extra-legal means. In some cases, he compensated landowners by transferring to them state-owned *Khalesah* properties in the Zohab region, effectively financing the acquisition of his personal estates with public resources. He subsequently established an organized administrative structure to manage these lands, staffed entirely by military officers. The salaries of employees and the operating costs of this organization were paid from the state budget, while all revenues went directly to the Shah. As a result, Reza Shah emerged as one of the largest landowners in Iran, in keeping with long-standing traditions of elite land accumulation. His western estates extended across a territory approximately forty *Farsakhs* (240 km) in length and twenty-five *Farsakhs* (150 km) in width, encompassing Mahidasht, Shahabad, Gilan, Western Eivan, Western Shirvan, Chardavol, and Ilam.

Research Methodology

This study employs extensive archival research and documentary analysis to examine the economic consequences of the expansion of Reza Shah's private estates in Kermanshah. The primary research question concerns the impact of these estates on agricultural production and modernization in the region. Given the breadth of the topic, this article does not address the process by which the estates were formed, their administrative mechanisms, or the Shah's personal revenues and expenditures. Instead, the focus is limited to the economic outcomes of estate expansion and the resulting transformations in traditional cultivation practices.

Discussion and Findings

The enlargement of Reza Shah's private estates in Kermanshah—regardless of his personal motives—produced significant economic effects on the region. One major outcome was the transition from subsistence agriculture to commercial agriculture. Prior to the 1930s, agricultural activity in Kermanshah largely centered on low-value subsistence crops such as grains, which generated minimal surplus due to limited market demand. With the expansion of the royal estates in the 1930s, however, new crops were introduced to diversify regional production.

In 1931, the Shahabad Model Farms were established on royal lands to familiarize farmers with alternative crops. Experiments were conducted with flax, hemp, castor, pistachio, tobacco, fifteen varieties of cotton seeds, various fruit trees and silkworms. During the same decade, plans for developing date and citrus orchards in the southern areas of the imperial estates were implemented. Saplings were procured from Kerman, Shiraz, and Khuzestan, and agricultural specialists from these regions were dispatched to Shahabad to train local farmers. Within a few years, large expanses of Qasr-e Shirin, Somar, and Sar-e Pol-e Zohab were transformed into palm groves and citrus orchards—crops previously unknown in the region.

Another consequence of the estates' expansion was the prohibition of certain traditional crops and the promotion of industrial agriculture. Following the 1930 economic crisis and increased Soviet pressure on Iranian rice exports, rice cultivation was banned in Kermanshah. The establishment of the Shahabad sugar factory and the development of the textile industry in the 1930s further restricted the cultivation of poppy, corn, tobacco, and rice, particularly on the royal estates. Cotton and sugar beet were promoted instead. By 1936, more than 4,000 hectares in Kermanshah—primarily in the Gilan-e Gharb region—were planted with cotton under state encouragement. Gilan, Shirvan, and Chardavol thus became the principal cotton-producing districts of the Imperial Estates Department, and a cotton ginning facility was established there. Conversely, tobacco cultivation was confined to the cities of Sahneh and Kerend, contributing to a 44 percent decline in provincial tobacco output between 1937 and 1939. Meanwhile, the expansion of beet-growing areas and the construction of sugar factories gradually reshaped village economies and social conditions. The increased reliance on modern agricultural machinery on the royal estates also made Kermanshah the second-largest user of tractors and mechanized equipment in Iran.

Conclusion

The agricultural economy of Kermanshah during the First Pahlavi period was profoundly influenced by both national modernization policies and Reza Shah's personal management of his extensive estates in the region. Some of these effects—such as restrictions on cultivating rice, tobacco, corn, and poppy—were relatively short-lived, whereas others produced lasting transformations. The cultivated area of traditional staples, including wheat, rice, and barley, decreased on irrigated lands serving industrial facilities, while crops such as beet, tobacco, and cotton expanded significantly. Contrary to common assumptions, the introduction of industrial agriculture and the reduced cultivation of food crops did not result in widespread food shortages in Kermanshah or in other regions of Iran.

Due to the absence of detailed reports on the living standards of farmers residing on royal estates, it is difficult to offer a definitive evaluation of how these changes affected them compared with farmers on feudal lands. Nevertheless, improvements in transportation infrastructure and support for industrial agriculture contributed to noticeable economic changes across the region. Although the agricultural modernization program was marked by experimentation, limited strategic planning, and numerous internal and external challenges, it ultimately facilitated a transition away from traditional agriculture. The establishment of sugar and cotton ginning factories, the introduction of new crops, the formation of administrative institutions, and the creation of a local branch of the National Bank collectively altered the economic landscape of Kermanshah. The resulting transformation of cultivation patterns and the growing integration of agriculture with industry placed the region on an irreversible path toward modernization.

References:

Archive Documents:

- National Library & Archives of Iran (SAKMA)*. Files no. 310/2687; [In Persian]
- National Library & Archives of Iran (SAKMA)*. Files no. 3103013. [In Persian]
- National Library & Archives of Iran (SAKMA)*. Files no. 310/ 48393. [In Persian]
- National Library & Archives of Iran (SAKMA)*. Files no. 240/ 50087. [In Persian]
- National Library & Archives of Iran (SAKMA)*. Files no. 310/118007. [In Persian]

National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 380/1399. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 230/1747. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 310/ 25877. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 310/ 49021. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 230/59703. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 230/59706. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 310/ 63886. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 230/8072. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 240/ 85754. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 230/86. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no.310/46175. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 240/59706. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 240/26401. [In Persian]
National Library & Archives of Iran (SAKMA). Files no. 240/21492. [In Persian]

Magazines & Almanac

Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1930 June 15, Sunday, no. 121; [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1930 August 2, Saturday, no. 143; [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1930 October 21, Tuesday, no. 225; [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1930 November 16, Sunday, no. 243 [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 248; [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1931 March 5, Thursday, no. 44; [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1931 July 14, Tuesday, no. 137; [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1932 March 6, Sunday, no.145; [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1934 January 29, Monday, no. 17; [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1934 June 13, Wednesday, no.118. [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1934 July 29, Sunday, no. 156. [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1935 October 13, Sunday, 230. [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1936 September 23, Wednesday, no. 212. [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1936 December 22, Tuesday, no. 284. [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1937 January 4, Monday, no. 295. [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1937 May 2, Sunday, no. 87. [In Persian]
Kūšeš Newspaper. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1937 May 9, Sunday, no. 100. [In Persian]

- Kūšeš Newspaper*. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1937 May 25, Tuesday, no. 113. [In Persian]
- Kūšeš Newspaper*. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1937 September 26, Sunday, no. 218. [In Persian]
- Kūšeš Newspaper*. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1938 July 7, Thursday, no. 148. [In Persian]
- Kūšeš Newspaper*. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1940 January 18, Thursday, no. 11. [In Persian]
- Kūšeš Newspaper*. Shokrollah Safavi, (Managing Director), 1941 January 22, Wednesday. [In Persian]
- (*Otāq-e Tejārat*) *Revue Officielle De La Chambre*, (Director Abbas Massoudi), November 1936, no. 145 [In Persian].
- The Magazine of Iran's National Bank, (Bank-e Melli Iran)* 1933, No.1; 1934, No.4; 1935, No. 6; 1939, No.45. [In Persian].
- The Magazine of Falahat High School*, 1934, No. 9. [In Persian].
- The Magazine of "Pahlani Nameh"*, 1961, No. 9. [In Persian].
- Pars Almanac (Sālnāmey Pars)*, Years of 1933, 1934, 1935. [In Persian].

Printed resources:

- Burrell, R. M. (1997). *Iran Political Diaries*, vol. 10, Archive Editions.
- Djazaeri, Ch. (1963). *Finance and Public Accounting Laws (Budget Study from the Beginning of the Constitutional Era to the Present)*, Vol. 1, Tehran University. [In Persian]
- Donohe, Henry Martin. (1919). *With the Persian Expedition*, London, Edward Arnold,
- Farmafariian, S. (1998). *Daughter of Persia: a woman's journey from her father's harem through the Islamic revolution*, (Tabatabaaii, A. Trans), Karang. [In Persian]
- Floor, W. (2020). *Agriculture in Qajar Iran*, (Shahram. Gh. Trans.) Elmi- Farhangi, [In Persian]
- Floor, W. (2018). *Kermanshah, City and Province 1800-1945*, Washington DC, Mage Publisher.
- Gholami, Sh. (2014). World Economic System and Industrialization Replace to Imports in the Reza Shah period: Aims and Consequents, *Historical Sciences Studies*, Vol. 6, Issue 1, September 2014, Pages 85-104. [In Persian], <https://doi.org/10.22059/jhss.2015.52745>
- Gholami, Sh. (2018). *Agricultural Economy of Iran in the Reza Shah period*, Tehran. Donyay Eqtesad, [In Persian]
- Gholami, Sh., Rahmaian, D. Zarifyan Gh., Fasihi, S. (2001) Iran's Foreign Trade Monopoly Act of 1931: Backgrounds, Aims and Consequences, *History of Islam and Iran*, Alzahra University Vol. 21, Issue 11, September 2011, pp. 25-55. [In Persian] <https://doi.org/10.22051/hii.2013.655>
- Karami, Sh, & Daryoush, R. (2019). The royal estate in Kermanshah, *Biannual Research Journal of Iran Local Histories*, Eighth Year, No 1, Ser. No 15, Autumn 2019 & Winter 2020 (PP. 91-104) [In Persian] <https://doi.org/10.30473/lhst.2020.33181.1903>
- Katuoziian, M.A. H. (1993). *The Political Economy of Modern Iran, Despotism and Pseudo-Modernism, 1926-1979*. [In Persian]
- Markaz-e Asnad-e Riasat Jumhoori. (2004). *Governmental Reports on Iran Socio-Economic Situation in 1931*, vezarat-e Farhang Publication. [In Persian]

- Mirhaidar, H. (1976). *From fief (Tyol) to Agrarian Revolution: A Review of Agricultural Transformations in Fifty Years of the Pahlavi Empire*, cooperation whit Ismail Shahbazi, Amir Kabir, [In Persian].
- Mirdar M.; Arabani, J. & Soltani Ahmadi, M. (2020). Reza Shah's Thirst for Land Ownership in Mazandaran; Motivations and Methods, *Research Journal of Iran Local Histories*, Volume 8, Issue 15, March 2020, Pages 105-122. [In Persian]. <https://doi.org/10.30473/lhst.2020.41744.2127>
- Motalebi, M. (2016). *Kermanshah Tribes and their Role in Qajar era Iran's Army*, Sazmān-e Asnad-e Ketabkhanh-e Melli. [In Persian]
- Motalebi, M. (2021). Interaction and Confrontation of Influential Local Families and Tribes and Nomads of Kurdish Regions with the Central Government (1299-1310), *Journal of Iran History*, Shaheed Behashti University, Vol. 14, Issue 2, n. 31, October 2021, pp. 223-243. [In Persian] [10.52547/IRHJ.14.2.223](https://doi.org/10.52547/IRHJ.14.2.223)
- Nik Aini, A. (no date). Pahlavi Dynasty and Peasants' Agricultural Estates, in the book of *Fifty Years of Crime and Betrayal of the Pahlavi Dynasty*, unknown publisher, [In Persian].
- Sawdagar, M.R. (1978). *The Growth of Capitalist relations in Iran (transitional stage) 1925-1941*, Tehran, Pazand. [In Persian]
- Wilber, Donald. N. (1948). *Iran: Past and Present*, Princeton University.

©2025 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و پنجم، دوره جدید، شماره ۶۶، پیاپی ۱۵۶، تابستان ۱۴۰۴
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۱۳۴-۱۰۷

پیامدهای اقتصادی گسترش املاک خصوصی رضاشاه در کرمانشاهان (۱۳۰۴-۱۳۲۰.ه.ش)^۱

شهرام غلامی^۲ | مطلب مطلبی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳

چکیده

در پایان دوره قاجار، با تجاری شدن کشاورزی و سودآوری صادرات کشاورزی، زمین داری اهمیت اقتصادی بیشتری یافت. در نتیجه، علاوه بر دیوانسالاران، بسیاری از بازرگانان نیز سرمایه‌های بازرگانی خود را در خرید زمین کشاورزی به کار گرفتند. کارکرد کسب منزلت طبقاتی در کنار سودآوری روزافزون زمین داری، باعث می شد تا رضاشاه نیز همانند شاهان پیشین با دست اندازی بر زمین های مالکان قدیمی به شیوه های شبه قانونی و فراقانونی، در مدتی کوتاه املاک گسترده ای در بیشتر ایالت های مهم کشاورزی ایران از جمله مازندران و کرمانشاهان به دست آورده و به بزرگ ترین زمین دار ایران تبدیل شود. این پژوهش با تمرکز بر املاک گسترده رضاشاه در ایالت کرمانشاه، به دنبال پاسخ به این پرسش است که شکل گیری املاک پهلوی در کرمانشاهان چه پیامدهای اقتصادی در کشت و زرع و مدرن سازی کشاورزی منطقه به دنبال داشت؟ در این مقاله که بیشتر اتکای آن به اسناد آرشیوی است، کوشش شده تا با داده کاوی و به روش تحلیلی - توصیفی پیامدهای اقتصادی گسترش املاک رضاشاه بر تغییر الگوی کشت و مدرن سازی کشاورزی

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hii.2025.51389.3041

۲. استادیار تاریخ، گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵، تهران. ایران (نویسنده مسئول).
Shahramgholami@cfu.ac.ir

۳. استادیار تاریخ، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران. m-motalebi@nali.ir

دستوری منطقه بررسی شود. یافته‌های پژوهش نشانگر آن است که در بُعد اقتصادی ساخت کارخانه قند شاه‌آباد و کارخانه‌های پنبه‌پاک‌کنی در راستای پیوند میان کشاورزی و صنعت و افزایش بهره‌وری املاک شاه بود؛ اما به تدریج کشت چغندر قند به عنوان یک محصول جدید در کل این ایالت افزایش یافت. با به کارگیری تراکتور و ماشین‌آلات صنعتی، زمینه‌ای برای گذار از کشاورزی سنتی در منطقه فراهم آمد، محصولات تازه‌ای معرفی شد و با برپایی دبستان‌های فلاحی زمینه‌ای برای معرفی کشاورزی علمی فراهم گردید. **کلیدواژه‌ها:** بزرگ مالکی، رضاشاه، صنعتی‌سازی کشاورزی، کرمانشاه، کشاورزی تجاری.

مقدمه

در دوران پیشامدرن زمین‌داری به عنوان یگانه منبع تولید ثروت، قدرت و منزلت طبقاتی - اجتماعی بسیار مورد توجه بود. باین حال، مالکیت زمین به دلیل وابستگی اش به قدرت سیاسی و فقدان سازوکارهای حمایتی از مالکیت خصوصی، بسیار ناپایدار بود؛ بنابراین، بزرگ مالکی، دست‌کم تا جایی که وابسته به قدرت سیاسی بود، دوام چندانی نداشت و همین موضوع باعث شده است تا برخی، به طور کل نظام فئودالی در ایران را از اساس انکار نمایند (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۵۱-۶۳). سیاست‌مداران و افراد وابسته به قدرت می‌توانستند با بهره‌برداری از موقعیت جدید در طی انقلابات، آشوب و فقر عمومی، در کوتاه‌مدت زمین‌های گسترده‌ای را تصاحب کنند. آن‌ها با استفاده از درآمدهای غنیمتی و رانتی بالا یا بهره‌گیری از نیروی کار ارزان و بیگاری رعایا، می‌توانستند اصلاحات عمرانی و شبکه آبیاری ایجاد کنند. به این ترتیب، روستای تازه و یا کاریز تازه به «فلان آباد» مشهور می‌شد. نمونه‌های این قبض و بسط بزرگ مالکی در کوتاه‌مدت، در سرتاسر ایران بسیار زیاد است. در خصوص کرمانشاه برای دوره نزدیک به پژوهش حاضر، می‌توان «فرمانفرما» را مثال زد. عبدالحسین میرزا فرمانفرما که برای مدت کوتاهی پیش از کودتای رضاخان حاکم این ایالت بود، املاک گسترده‌ای تصاحب کرد. برای نمونه او در سنقر کلیایی تا سال ۱۲۸۵ خ. تنها دو روستای شش‌دانگ و چهار روستای نیم تا چهاردانگ (به‌طور کلی سه روستای شش‌دانگ) در اختیار داشت (Rabino, 1907: 243-244)؛ اما در پایان حکومتش تا سال ۱۳۰۰ بیش از هشت روستای شش‌دانگ و چهارده روستای پنج تا یک‌دانگ را مالک بود (ساکما، پرونده شماره: ۲۱۴۹۲/۲۴۰) این البته تنها بخشی از املاکی

بود که وی در این بخش از کرمانشاه به دست آورده بود. با این حال، او هر آنچه در این سال‌ها اندوخته بود، بعدها تحت فشار اداره مالیه کرمانشاهان برای پرداخت بدهی مالیاتی فروخت و به ناچار برخی از املاک خود در تهران را به نام رضاشاه ثبت کرد (فرمانفرمایان، ۱۳۷۷: ۷۰).

رضاشاه نیز در دوران کوتاه مدت وزارتش زمین‌های بسیاری در کرمانشاه خریداری کرد و پس از رسیدن به پادشاهی با روش‌های شبه‌قانونی و فراقانونی، زمین‌های بزرگ مالکان منطقه جنوب کرمانشاه را به دست آورد. او با تصاحب زمین‌های خالصه، املاک گسترده‌ای فراهم آورد و برای اداره آن، تشکیلات منظمی برپا کرد. املاک رضاشاه ابتدا در ماهیدشت، سومار، ایوان، شاه‌آباد به صورت پراکنده بود؛ اما در نیمه دوم سلطنتش با برنامه مشخص، یکپارچه‌سازی این املاک صورت گرفت. در نتیجه املاک خرده‌مالکان، کشاورزان عادی و زمین‌های بزرگ مالکانی که در بین زمین‌های رضاشاه قرار گرفته بود، به روش‌های قانونی و فراقانونی یا با تعویض آن‌ها با املاک خالصه در منطقه ذهاب به اجرا در آمد. مدیران این تشکیلات همگی از نظامیان بودند و حقوق کارمندان و هزینه اداره تشکیلات از بودجه دولتی پرداخت می‌شد، در حالی که درآمد آن مستقیماً به حساب شخصی شاه می‌رفت. به این ترتیب، رضاشاه نیز با بهره‌گیری از اموال دولتی و با فعالیت‌های عمرانی و تبدیل نام روستای هارون‌آباد به «شاه‌آباد»، به جرگه «آبادگران تاریخ ایران» پیوست. از میزان زمین‌های سلطنتی، آمار و ارقام متناقضی به ارائه شده است. برخی از این آمارها بر اساس حدس و گمان بوده و اطلاع دقیقی از املاک رضاشاه در کل کشور وجود ندارد. طبق برخی آمارهای وزارت کشاورزی در سال ۱۳۳۶ مساحت املاک سلطنتی حدود چهار درصد کل اراضی قابل کشت کشور بوده است (میرحیدر، ۱۳۵۵: ۲۱). بنا به گفته ارسنجانی وزیر کشاورزی ایران در سال ۱۳۴۰، مساحت املاک سلطنتی ۲۸۰ هزار هکتار بود که فقط برای مساحی و نقشه‌برداری از آن ده میلیون تومان هزینه داشت. تا هنگام فروش املاک سلطنتی، حدود ۲۵۰ هزار دهقان روی املاک مشمول فروش کار می‌کردند (نیک‌آئین، بی تا: ۷۷). بر اساس برخی آمارهای دیگر تا سال ۱۳۳۸، به رغم واگذاری بسیاری از زمین‌های تحت تملک رضاشاه از سال ۱۳۲۱ به بعد، شمار املاک سلطنتی حدود ۲۱۶۷ دهکده از آبادترین روستاهای کشور بود و جمعیتی بالغ بر ۲۳۵ هزار کشاورز در این املاک کار می‌کردند (سوداگر، ۱۳۵۷: ۱۱۱-۱۱۰).

قلمرو املاک رضاشاه در غرب ایران شامل محدوده‌ای بود که «طول آن چهل فرسخ یا دویست و چهل کیلومتر، و عرض آن بیست و پنج فرسخ یا یک‌صد و پنجاه کیلومتر بود» (ساکما، پرونده شماره: ۱۷۴۷/۲۳۰) این مساحت، تمام جغرافیای ماهیدشت، شاه‌آباد،

گیلان‌غرب، ایوان غرب، شیروان، چرداول و ایلام در برمی‌گرفت. به دلیل گستردگی و پیوستگی، قلمرو املاک رضاشاه در استان‌های کرمانشاه و ایلام کنونی واقع شده بود؛ اما از آنجاکه استان ایلام در آن زمان بخشی از «استان پنجم» یا «کرمانشاهان» محسوب می‌شد، در عنوان مقاله از تمامی این مناطق با نام «کرمانشاهان» یاد شده است.

در مورد وضعیت املاک رضاشاه در کرمانشاه، به جز اشاراتی در چند مقاله پژوهشی پراکنده، در کتاب‌های چاپی مطلب دیگری یافت نشد. مرتضی میردار و جواد عربانی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای، انگیزه‌های تملک‌خواهی رضاشاه در مازندران را بررسی کرده‌اند و اشاره‌ای به املاک او در کرمانشاه نداشته‌اند. مطلبی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای، به‌طور کلی به تعامل و همکاری ایلات کرمانشاه، به‌ویژه کلهرها، با حکومت رضاشاه پرداخته است؛ ولی اشاره‌ای به املاک اختصاصی او ندارد. تنها مقاله‌ای که به‌طور مستقیم به شکل‌گیری املاک خصوصی رضاشاه در کرمانشاه پرداخته، مقاله مشترک شایان کرمی و داریوش رحمانیان (۱۳۹۸) است. آن‌ها شکل‌گیری املاک سلطنتی در کرمانشاه را به ایدئولوژی باستان‌گرایی رضاشاه و فروپاشی نظام ایلی پیوند داده‌اند. در موضوع پیامدها نیز شکل‌گیری کشاورزی تجاری، توسعه کارخانه قند و گسترش شبکه آبیاری به‌طور مختصر بررسی شده و تنها یک برگ به پیامدهای اقتصادی آن اختصاص یافته است. گذشته از آن، برخی اشتباهات در ثبت داده‌های تاریخی از جمله درباره تاریخ شکل‌گیری و روند اداره املاک، ارقام کارخانه قند و سوءبرداشت در مورد املاک اشتراکی با مالکیت مشاع و امثال آن در منبع یادشده وجود دارد که البته پرداختن به جزئیات آن در این مقاله ضروری نیست. تفاوت پژوهش پیش‌رو با مقاله مذکور این است که به‌جای بحث درباره علل شکل‌گیری این املاک و نحوه اداره و تشکیلات آن، به‌طور اختصاصی بر پیامدهای اقتصادی املاک یکپارچه رضاشاه در منطقه تمرکز دارد و این پیامدها را به‌تفصیل بررسی کرده است.

پژوهش حاضر با بررسی گسترده و مبسوط در اسناد آرشیوی می‌کوشد تا با داده‌کاوی و روش تحلیل اسنادی، پیامدهای اقتصادی گسترش املاک خصوصی رضاشاه در کرمانشاه را بررسی کند. هدف این مقاله، پاسخ به این پرسش است که گسترش املاک اختصاصی رضاشاه در ایالت کرمانشاهان چه تأثیری بر وضعیت اقتصادی، کشت‌وزرع و مدرن‌سازی کشاورزی منطقه داشت؟ در این جستار، باتوجه به گستردگی موضوع، از بحث درباره روند شکل‌گیری این املاک، چگونگی مدیریت آن، جزئیات هزینه‌ها و درآمد اختصاصی رضاشاه خودداری شده و تنها بر پیامدهای اقتصادی و تغییر الگوی کشت سنتی تمرکز یافته است. سایر پیامدهای

تشکیل املاک خصوصی، از جمله پیامدهای اجتماعی آن و همچنین نحوه تعامل زمین‌داران و سران عشایر محلی با رضاشاه، در مقاله‌های جداگانه‌ای بررسی خواهد شد.

۱. آغاز گذار از کشاورزی معیشتی به تجاری

صنعت اصلی کرمانشاه و نواحی پیرامون آن تا دوره پهلوی، کشاورزی بود. در نتیجه، کرمانشاه یکی از ایالت‌های مهم تولیدکننده گندم محسوب می‌شد و این ایالت همواره «به‌خاطر کمیت و کیفیت گندم و شمار فراوان و کیفیت برتر قاطره‌هایش بسیار معروف بود». گندم و جو در اینجا معمولاً به مقدار زیاد و بسیار ارزان یافت می‌شد و حتی اگر در زمان وقوع قحطی، باز هم نسبت به سایر نقاط ایران ارزان‌تر بود (Floor, 2018, 213). مقدار مازاد بر مصرف این ایالت تا حدود انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ خ)، در سال‌های پرمحصول حدود ۱۳۹ هزار تن و در سال‌های کم‌باران حدود ۷۵ تا ۸۰ هزار تن برآورد شده است (Ibid؛ فلور، ۱۳۹۹: ۲۵۶). محدودیت‌های صادرات غلات در دوره قاجار، فقدان راه‌های ارتباطی مناسب و بالابودن هزینه انتقال غلات به تهران یا بغداد، تاندازه‌ای مانع توسعه کشاورزی این ایالت می‌شد؛ به‌گونه‌ای که حتی در سال‌های بحرانی جنگ جهانی، با وجود وضعیت ناپایدار سیاسی و اوضاع آشفته پس از مشروطه، غلات زیادی در کرمانشاه وجود داشت که در انبارهای آنجا می‌پوسید (Donohe, 1919:103-104). به‌هرحال، پس از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹، با برقراری آرامش نسبی در این ایالات، یکجانشین شدن عشایر و روی آوردن آن‌ها به زراعت و در نتیجه رونق تدریجی کشاورزی، تقاضا برای خرید غله کرمانشاهان به‌شدت کاهش یافت و تا سال ۱۳۰۷ باعث تنزل جدی قیمت غله این ایالت شد (روزنامه کوشش، ۲۵ خرداد ۱۳۰۹ شماره ۱۲۱: ۱). به‌طور کل، در سال‌های پس از جنگ جهانی و به‌ویژه پس از خشکسالی ۱۳۰۴، به دلیل افزایش تولید در نقاط دیگر، کاهش چشمگیری در قیمت غلات صورت گرفت که برای گندم‌کاران منطقه کرمانشاه و کردستان صرفه اقتصادی نداشت. از طرف دیگر، مردم این محال به کشت گندم، جو و توتون عادت کرده بودند و از کشت دیگر محصولات خودداری می‌کردند؛ و یا به عبارت بهتر، اطلاع دقیقی از کشت‌های جایگزین نداشتند (روزنامه کوشش، ۱۱ مرداد ۱۳۰۹، شماره ۱۴۳: ۱). به‌هرحال، تا پیش از معرفی محصولات زراعی جدید تا سال ۱۳۰۹، کرمانشاه سالانه بیش از ۲۰۰ هزار خروار مازاد گندم داشت که به دلیل بهای اندک، اغلب در انبارها فاسد می‌شد؛ بنابراین، حاکم کرمانشاه در گزارش به وزارت دربار پهلوی در مرداد سال ۱۳۱۰، برای حل این مشکل دو اقدام پیشنهاد داده بود: نخست، برپایی کارخانه آرد

«حاجی ترخان» برای تولید آرد شیرینی و ساخت کارخانه نشاسته‌ریزی که هر دو مانع از ورود آرد و نشاسته وارداتی می‌شد؛ و دیگری، ساخت کارخانه آبیوسازی (مرکز اسناد ریاست‌جمهوری، ۱۳۸۳: ۲۳۰).

احتمالاً وجود مشکلاتی از این نوع، از لحاظ نظری می‌توانست کشاورزی کرمانشاهان را از شیوه معیشتی کشت غلات، به کشت تجاری سوق دهد. اما این امر مستلزم سه عامل بود: ۱- آگاهی از نحوه کشت محصولات نقدی، ۲- بازار مصرف و ۳- صنایع تبدیل مواد کشاورزی. کشت محصولات نقدی مانند تنباکو و خشخاش در دهه‌های پایانی سده نوزدهم در برخی مناطق گسترش یافته بود؛ چنان‌که خشخاش در پیرامون صحنه و هرسین کشت می‌شد و تنباکوی ماهیدشت تاندازه‌ای معروف بود. باین حال، این تنها پس از تشکیل اداره املاک غرب و در دهه ۱۳۱۰ بود که شرایط حضور این سه اصل، برای نخستین بار جهت گذار از کشاورزی معیشتی فراهم آمد.

۱-۱. ایجاد مزرعه نمونه شاه‌آباد و معرفی محصولات جدید کشاورزی

در سال‌های آغازین، اداره املاک غرب برنامه یا ارقام مشخصی برای کشت محصولات جدید دنبال نمی‌کرد، یا حداقل مطالعات این تشکیلات برای کشت محصولات مشخص به یک جمع‌بندی نهایی نرسیده بود. دست‌کم تا سال ۱۳۰۸، محصولات تحت مدیریت اداره املاک غرب همان‌هایی بود که پیش‌تر از سوی مالکین کشت می‌شد؛ از قبیل گندم، جو، خشخاش، برنج، ذرت و... (روزنامه کوشش، ۱ دی‌ماه ۱۳۱۵ شماره ۲۸۴: ص ۳) با گسترش اراضی تحت تملک اداره املاک در دهه دوم سلطنت رضاشاه، ترویج و تشویق زارعان و مالکان به کشت محصولات پربازده و باصرفه‌تر، یکی از اهداف و برنامه‌های اصولی این تشکیلات تبدیل شد؛ تا از این طریق هم درآمد اداره املاک افزایش یابد و هم «رعایا از فروش و قیمت این قبیل اجناس استفاده نموده و پادار شوند.» (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶/۲۴۰)

از آنجاکه کشاورزان این منطقه کم‌ترین آشنایی با اصول جدید کشاورزی نداشتند و همچنان بر تداوم سنت پیشین بودند، مقرر شد برای آشنایی آنان، مزارع نمونه‌ای با اصول جدید کشاورزی ایجاد گردد تا به‌صورت تدریجی، ملاکان با این اصول نوین آشنا شده و برای به‌کارگیری روش‌های جدید کشاورزی مهیا شوند (روزنامه کوشش، ۹ بهمن ۱۳۱۲ شماره ۱۷: ۲).

نقطه شروع کشاورزی تجاری در مناطق غربی، ایجاد «مزرعه نمونه شاه‌آباد» بود. ایده

مزرعه و باغ نمونه در سال ۱۳۰۹ از سوی وزارت اقتصاد طرح شد. در این سال مقرر گردید در دونقطه کشور، مزرعه و باغ نمونه ایجاد شود که یکی از آنها شیراز و دیگری شاه‌آباد بود (روزنامه کوشش، ۲۹ مهر ۱۳۰۹ شماره ۲۲۵: ص ۳). از آنجاکه شاه‌آباد جزو املاک اختصاصی شاه شده بود، آغاز کشاورزی تجاری از آنجا چندان دورازذهن نبود؛ بنابراین در ۲۱ آبان ۱۳۰۹، ساختمانی برای آن مؤسسه بنا شد و با حضور حکمران ایالتی مراسم افتتاحیه به انجام رسید (روزنامه کوشش، ۲۵ آبان ۱۳۰۹ شماره ۲۴۸: ۲). عملیات مزرعه نمونه شاه‌آباد در سال ۱۳۱۰/۱۹۳۱ آغاز شد و این مؤسسه کاشت محصولاتمانند گندم، جو، ذرت، پنبه، کتان، کنف، کرچک، شاه‌دانه، پسته، توتون، میوه و در کنار آنها سبزی‌کاری و صیفی‌کاری را در دستور کار قرار داد (روزنامه کوشش، ۲۲ تیرماه ۱۳۱۰ شماره ۱۳۷: ۲). از آنجاکه باغداری و دامداری هم در این مناطق هنوز به طریق سنتی بود، تلاش‌هایی برای کاربست روش‌های مدرن صورت گرفت. همچنین در همین سال سه هکتار از باغ‌های شاه‌آباد کربندی و قطعه‌بندی شد و در هر یک از کرت‌ها درختان میوه کاشته شد. در ادامه چهارهزار هکتار از زمین‌های این حدود برای کشت نباتات بهاره سال ۱۳۱۱/۱۹۳۲ آماده گردید (روزنامه کوشش، ۱۴ اسفند ۱۳۰۹ شماره ۴۴: ۲).

اصلاح امور فلاحی در شاه‌آباد، منحصر به کشت‌و زرع نماند؛ بلکه «تربیت زنبورعسل و کرم ابریشم و غرس اشجار و تهیه قلمستان و کشت نباتات صنعتی و غیرصنعتی و تربیت حیوانات اهلی و گل‌کاری و تشخیص امراض نباتات و جمع‌آوری حشرات» را نیز شامل شد. در همین راستا، چندین نوع زنبورعسل، ۱۵ نوع بذر پنبه، درختان مختلف و کرم ابریشم آزمایش شدند تا میزان سازگاری آنها با محیط آن منطقه سنجیده شود. در این میان، باتوجه‌به نبود درخت توت در این حدود، خوراک کرم‌ها می‌بایست از مکان دیگری تأمین می‌شد؛ بنابراین، چون هزینه تهیه خوراک افزایش می‌یافت، پرورش کرم ابریشم به‌صرفه نبود. برای توسعه باغداری نیز هفت هکتار زمین مخصوص نهالستان آماده شد. در کنار این موارد، توتون، کتان، کرچک، کنجد و تریاک نیز در سطح محدودتری در شاه‌آباد کشت می‌شد (روزنامه کوشش، ۱۵ اسفند ۱۳۱۰ شماره ۴۵: ۳).

۲-۱. خرما، مرکبات و کنف

مکانیزه کردن کشاورزی و به‌کارگیری ابزارآلات جدید در این صنعت، از اهداف و برنامه‌های اداره املاک بود. به‌این ترتیب، بیشترین تلاش این اداره املاک صرف ترویج و جایگزینی اصول

نوبین کشاورزی به جای روش‌های سنتی در هر سه مرحله کاشت، داشت و برداشت شد. این تشکیلات با ایجاد مزارع نمونه، توجه ویژه‌ای به باغداری نشان داد و از همان ابتدا، با احداث باغ‌های نمونه در نقاط مختلف قلمرو خود، تلاش خویش را برای این کار نشان داد. اما توجه ویژه به توسعه باغ و به‌ویژه غرس نهال خرما و مرکبات، از پایان سال ۱۳۱۸ صورت گرفت. در این زمان، یکپارچگی املاک شاهنشاهی از ماهیدشت در شمال تا سومار در جنوب تکمیل شده بود و کل اراضی و مستغلات این منطقه به مالکیت رضاشاه درآمده بود؛ به‌گونه‌ای که هیچ نوع مالکیت دیگری در منطقه‌ای به مساحت ۱۵۰ در ۲۴۰ کیلومترمربع باقی نمانده بود. بنابراین، با تکمیل یکپارچگی اراضی، توسعه باغات و در رأس آن کشت خرما و مرکبات در نواحی جنوبی قلمرو املاک شاهنشاهی در اولویت برنامه‌ها قرار گرفت.

در همین راستا نهال‌هایی از کرمان، شیراز و خوزستان خریداری و تهیه شد و به لشکرهای مستقر در آن مناطق تحویل گردید تا از آنجا به کرمانشاهان و اداره املاک ارسال شوند. بنا بر فرمان مستقیم رضاشاه، اداره کشاورزی موظف شد «در کاشتن، اقدام و تعلیمات لازم به زارعان املاک اختصاصی بدهند و مراقبت نمایند که نهال‌ها از روی اصول فنی کاشته شود». از آنجا که زارعان املاک شاهنشاهی در غرب، سابقه‌ای در نخل‌کاری و مرکبات نداشتند، مقرر شد که زارعان «بصیر و مطلع» از کرمان، فارس و خوزستان به شاه‌آباد اعزام شوند تا پیش از وصول نهال‌ها در آنجا حضور یافته و آموزش‌های لازم را به زارعان محلی ارائه دهند (ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۰۰۸۶). درباره اهمیت توجه شخص شاه به اصلاح باغ‌های نخل منطقه، یادآوری این نکته کافی است که در نامه‌ای از اداره حسابداری دربار شاهنشاهی به غلامحسین دنبلی، فرماندار شاه‌آباد و رئیس املاک شاهنشاهی غرب، یادآور شده است که: «حسب الامر مطاع مبارک، مقرر است چنانچه یکی از نهال‌ها از بین برود، شخصاً مسئول خواهید بود.» (ساکما، همان)

برنامه توسعه باغات املاک شاهنشاهی بدین گونه بود که ۵۰۰ هزار نهال مرکبات و ۳۵۰ هزار نهال خرما در اراضی تحت مدیریت این تشکیلات غرس شود. این برنامه به‌صورت مرحله‌ای اجرا می‌شد؛ برای نمونه، در یک نوبت ۲ هزار نهال خرما از خوزستان به شاه‌آباد حمل گردید (ساکما، همان سند). هر چند با پیشامدهای شهریور ۱۳۲۰، این پروژه از جانب اداره املاک تکمیل نشد، اما پس از آن دوره نیز ترویج توسعه باغ‌های خرما و مرکبات از جانب مالکان این مناطق استمرار یافت و پس از مدت‌زمان نه‌چندان طولانی، اراضی وسیعی از مناطق قصرشیرین، سومار، سرپل ذهاب و... به نخلستان و باغات مرکبات تبدیل شد.

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۲۱

درحالی که پیش از آن، هیچ گونه سابقه‌ای از کشت این دو محصول در منطقه موجود نبود و حتی برای غرس آن‌ها، زارعی از کرمان، فارس و خوزستان به محل اعزام شدند. توسعه این باغ‌ها در سال‌ها و دهه‌های بعد چنان گسترش کمی و کیفی یافت که بخش مهمی از درآمد زارعان را تأمین کرد؛ به گونه‌ای که امروزه هم جشنواره‌هایی در هنگام برداشت این محصولات در این مناطق برگزار می‌شود. توسعه این باغ‌ها، یکی از پیامدهای درازمدت و ماندگار اداره املاک شاهنشاهی است که تأثیر بسزایی در تغییر چهره کشاورزی و معیشت مردم منطقه بر جای گذاشت.

گذشته از این، در سال ۱۳۱۶ در محدوده زمین‌های اختصاصی شاه، کاشت محصولات کشاورزی صنعتی مانند کف موردتوجه قرار گرفت. با این حال، زراعت کف در املاک اختصاصی در سال ۱۳۱۷ در بخش ۳ (گیلان و چرداول) نتایج مطلوبی به دست نیامد. علت آن پایین بودن قیمت کف و روش قیمت‌گذاری نامناسب توسط شرکت‌های سهامی بود. با مطالعات بعدی که توسط کارشناسان کشاورزی و اداره املاک صورت گرفت، از آنجایی که کاشت کف و صیفی‌جات باعث کاهش زمین‌های زیر کشت چغندر و وارد آمدن خسارت بیشتر به اداره املاک می‌شد، کشت کف تنها در نواحی باتلاقی ایوان مورد تأیید قرار گرفت (ساکما، پرونده شماره: ۲۲۰/۸۰۷۲)

۳-۱. ممنوعیت زراعت برخی محصولات سنتی و کاشت محصولات جدید

اداره املاک شاهنشاهی از زمان تأسیس تا افتتاح کارخانه قند شاه‌آباد، محدودیت و ممنوعیتی برای محصولات بومی و سنتی جغرافیای تحت اداره خود نداشت. در واقع اداره املاک در ابتدا تنها بر به‌کارگیری ادوات مدرن کشاورزی و روش‌های نوین کاشت، داشت و برداشت تأکید می‌ورزید؛ و محصولات تولیدی در قلمرو آن، همان اقلام بومی بود که تلاش می‌شد با استفاده از روش‌های نوین کشاورزی، بازده بیشتری از آن‌ها کسب گردد. اما از سال ۱۳۱۰، به تدریج ترویج و توسعه محصولات تجاری موردتوجه قرار گرفت و با افتتاح کارخانه قند، این امر جنبه اجرایی یافت و الگوی کاشت در جغرافیای اداره املاک دچار دگرگونی کلی شد. اجرای این سیاست، خواه‌ناخواه بخشی از محصولات بومی و سنتی را تحت تأثیر قرار می‌داد که یکی از این محصولات، خشخاش بود.

کشت تجاری خشخاش در ایالت کرمانشاه، تقریباً در دو دهه پایانی سده نوزدهم آغاز شد و بیشتر در روستاهای پیرامون شهر کرمانشاه و نیز اطراف صحنه کشت می‌شد. از آنجاکه

قابلیت تبدیل این محصول به پول نقد آسان‌تر بود، کشاورزان در برخی نواحی آن را بر کشت غلات ترجیح می‌دادند (Floor, 2018, 217). تا سال ۱۳۰۹ خ. بیشترین زراعت خشخاش به ترتیب در مناطق هرسین، کنگاور و صحنه صورت می‌گرفت؛ به طوری که هرسین با حدود ۳۳۷۰ جریب در ردیف اول، کنگاور و صحنه هر کدام با حدود ۱۵۲۰ جریب در ردیف‌های بعدی قرار داشتند. در زمین‌های ماهیدشت و شاه‌آباد نیز در مجموع ۶۲۰ جریب به کشت خشخاش اختصاص داشت. طبق آمار مؤسسه انحصار، کل محصول گردآوری شده کرمانشاه در سال ۱۳۰۹، معادل ۲۶،۱۴۰ کیلوگرم بوده است (مرکز اسناد ریاست جمهوری، ۱۳۸۳: ۲۳۱). رضاشاه در بازدید سال ۱۳۱۵ از اداره املاک غرب و در هنگام مشاهده محصولات این استان، اظهاراتی بیان کرد که مقدمه ممنوعیت کشت تریاک در کرمانشاهان شد. وی در جمع مالکان و تجار، ضمن تأکید بر کشت پنبه اظهار داشت: «زراعت تریاک بی‌فایده است؛ سعی کنید به جای تریاک، پنبه بکارید که هم احتیاجات داخلی از حیث محصول پنبه تأمین شود و هم آنکه صادرات آن به بازارهای خارجی افزون گردد.» (اطاق تجارت، شماره ۱۴۵، آبان ۱۳۱۵: ۴) در همین راستا در مهرماه ۱۳۱۶، طی اطلاعیه‌ای کشت این محصول در حوزه ایالتی کرمانشاه، به موجب حکم تلگرافی شماره ۲۸۲۹۱۱۳ (شهریور ۱۳۱۶)، به طور کلی ممنوع شد. در این حکم هشدار داده شده بود که متخلفان از این دستور، شدیداً مورد تعقیب و مجازات قرار خواهند گرفت (روزنامه کوشش، ۲۴ مهر ۱۳۱۶ شماره ۲۳۴: ۲). جدای از محدودیتی که دولت از یکی دو سال پیش به طور نیم‌بند اعمال می‌کرد (روزنامه کوشش، ۴ مهر ۱۳۱۶ شماره ۲۱۸: ۱). دلیل اصلی این ممنوعیت، دایر شدن کارخانه قند شاه‌آباد و اختصاص زمین‌های پیرامون کارخانه تا شعاع صد کیلومتری برای کشت چغندر قند بود. البته این سیاست محدودیت کشت خشخاش، در سایر نواحی کشور مانند مرودشت و میاندوآب نیز جهت برپایی کارخانه‌های قند و نساجی هم به اجرا درآمد. در نتیجه سیاست ممنوعیت کشت تریاک، برخی از مناطق مانند فارس که از تولیدکنندگان اصلی این محصول بودند، آسیب دیدند؛ به گونه‌ای که دولت مجبور شد برای جبران شرایط بد اقتصادی این ایالت، از طریق سازمان غله و با پرداخت سوبسید، این مسئله را جبران نماید (Burrell, Vol. 10, 1997: 106-107).

همچنان در مناطق اطراف کرمانشاه و کنگاور، برای تشویق کشاورزان به تولید چغندر و تأمین نیاز کارخانه قند شاه‌آباد، در سال ۱۳۱۶ کشت توتون ممنوع گردید و طبق دستور اداره مرکزی دخانیات، کشت آن به نقاط معینی مانند صحنه و کرند منحصر شد. در نتیجه، میزان تولید محصول تنباکوی کرمانشاه در سال‌های ۱۳۱۷ و ۱۳۱۸ نسبت به سال‌ها ۱۳۱۵، تا

۴۴ درصد کاهش یافت (مجله بانک ملی ایران، اسفند ۱۳۱۸، شماره ۴۵: ۹۵۰).

در راستای کشت محصولات پربازده و باصرفه‌تر، کشت ذرت از سال ۱۳۰۸ در قلمرو اداره املاک متروک شد. اما در خصوص کاشت برنج در ایالت کرمانشاه، سیاست متفاوتی دنبال شد. تا پیش از اجرای برنامه دستوری کشاورزی در دوره رضاشاه، برنج تولیدی کرمانشاهان بخش زیادی از مصرف ایالت را تأمین می‌کرد؛ به طوری که با استناد به گزارش‌های تاریخی، این محصول یکی از مرغوب‌ترین برنج‌های ایران بود و حتی در دوره صفوی، مقدار زیادی از آن به اصفهان صادر می‌شد (Floor, 2018: 7؛ مطلبی، ۱۳۹۵: ۱۲۲) مهم‌ترین مناطق کشت برنج در کرمانشاه، شامل دینور، بیلوار، چمچمال و دشت ذهاب بود. تا سال ۱۲۸۱ خ. سالانه حدود ۱۶ هزار خروار برنج تولید می‌شد که علاوه بر تأمین نیاز داخلی ایالت، مقداری از آن به خانقین و مندلیج صادر می‌شد (Floor, Ibid, 219). در سال ۱۳۰۸، ابتدا اداره املاک بر آن بود که شلتوک‌کاری این مناطق را با وارد کردن رقم‌های مفیدتر و پربازده‌تر اصلاح نماید؛ به همین منظور، مزارعی به صورت آزمایشی به شلتوک صدری گیلان اختصاص یافت تا مشخص شود که شلتوک بومی ناحیه «دیره» مفیدتر است یا شلتوک صدری، تا بر اساس آن تصمیم‌گیری نمایند. همچنین برنامه بر این بود که به تدریج و سال به سال از کشت گندم و جو کاسته شود و در مقابل، محصولاتی نظیر خشخاش، پنبه، لوبیا، نخود، توتون و... توسعه داده یابد (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶ / ۲۴۰).

در سال ۱۳۱۵، به دنبال بهره‌برداری از کارخانه قند شاه‌آباد، نه تنها سیاست اصلاح کشت برنج رها شد، بلکه کشت آن در کرمانشاهان ممنوع گردید. پیش‌ازین در سال ۱۳۰۴، به منظور خودکفایی اقتصادی، کاشت محصولاتی مانند چغندر، نیشکر و چای، معاف از مالیات اعلام شده بود. پس از بحران اقتصادی ۱۹۳۰م. و تشدید فشارهای بازرگانی شوروی بر واردات برنج ایران، ارزش صادراتی آن از ۱۰/۴ درصد کل صادرات، به حدود ۳ درصد در سال‌های پس از بحران کاهش یافت (رحمانیان و دیگران ۱۳۹۰: ۳۷)؛ بنابراین، دولت برای مهار این بحران، به سیاست خودکفایی اقتصادی و ایجاد اقتصاد ملی روی آورد و با تشویق کاشت محصولات موردنیاز برای صنایع قند و پارچه‌بافی، کشت برنج را نه تنها در کرمانشاه بلکه در آذربایجان، خراسان، اصفهان، فارس و برخی مناطق دیگر ممنوع کرد (غلامی، ۱۳۹۷: ۲۰۴). طبق قانون سال ۱۳۱۵، کسانی که در کرمانشاه اقدام به کشت برنج می‌کردند، مورد بازخواست و مجازات قرار می‌گرفتند؛ بدین ترتیب که اداره کشاورزی وارد عمل می‌شد و مزارع برنج را از بین می‌برد. در واقع، ممنوعیت کشت برنج در کرمانشاهان بدون در نظر گرفتن تفاوت‌های محیطی و

نوع زمین، صادر شده بود و کل استان را شامل می‌شد؛ این قانون حتی در پاره‌ای از زمین‌های باتلاقی این ولایت که به صورت سنتی در آن‌ها برنج کشت می‌شد و به جز برنج محصول دیگری به عمل نمی‌آمد، اجرایی گردید. برای نمونه، در سرپل ذهاب به دلیل فراوانی آب، این زمین‌ها قابلیت کشت پنبه را نداشتند و به صورت سنتی در آن‌ها شلتوک‌کاری انجام می‌گرفت (روزنامه کوشش، ۱۹ اردیبهشت ۱۳۱۶ شماره ۲: ۱۰۰). یک نمونه از این برخوردها، مربوط به زارعان برنج‌کاری بود که در سال ۱۳۱۸ در زمین‌های باتلاقی چمچمال^۱ اقدام به کشت برنج کرده بودند، باوجود آنکه از فرمانداری محل نیز اجازه زراعت داشتند، اداره کشاورزی دستور انهدام مزارع برنج را صادر کرد. حتی در پاسخ تلگراف کشاورزان منطقه به نخست‌وزیر که در آن درخواست شده بود دست‌کم در آن سال از نابودی کشتزار برنج‌شان جلوگیری شود، پاسخ نخست‌وزیری بسیار کوتاه و گویا بود: «فکر زراعت دیگر نکنند؛ کشت برنج در کرمانشاهان ممنوع است» (ساکما، پرونده شماره: ۱۱۸۰۰۷ / ۳۱۰) بنابراین، اداره املاک غرب با پشتیبانی دولت و با هدف تجاری‌سازی کشاورزی در قلمرو خود، الگوی کشاورزی منطقه را وارد مرحله نوینی کرد.

۲. واگذاری زمین‌های خالصه به زارعین

اقدام بعدی در راه تجاری‌کردن کشاورزی کشور، واگذاری املاک خالصه بود. املاک خالصه متعلق به دولت بود و دولت با واگذاری آن‌ها دو هدف را دنبال می‌کرد:

- ۱- خارج شدن این املاک از ملکیت دولت و تبدیل آن‌ها به ملک خصوصی اشخاص، به افزایش محصول و عمران بیشتر می‌انجامید.
- ۲- فروش خالصجات موجب تقویت بانک فلاحتی و صنعتی می‌شد (روزنامه کوشش، ۱۲ دی‌ماه ۱۳۱۲ شماره ۲۹۰: ۱).

در راستای اهداف مذکور و البته یکپارچه‌سازی املاک رضاشاه، واگذاری زمین‌های خالصه غرب کشور به دهقانان و کشاورزان در دستور کار قرار گرفت. از آنجاکه بیشتر زمین‌های حاصلخیز نواحی شاه‌آباد، ماهیدشت و گیلان‌غرب جزو املاک اختصاصی شاه شده بود و باقی‌مانده آن‌ها هم در طی سال‌های بعد به تملک دربار درآمد؛ بنابراین در این حوزه‌ها، املاکی به زارعین واگذار نگردید. در مقابل در نواحی جنوبی‌تر کرمانشاه، یعنی دشت ذهاب و منطقه

۱. Chamchamal، دشتی حاصل‌خیز کرمانشاه بین بیستون و صحنه در مسیر کرمانشاه-همدان.

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء^(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۲۵

پشتکوه (ایلام)، تقسیم و واگذاری املاک خالصه از ۱۵ آذر ۱۳۱۲ آغاز شد (روزنامه کوشش، ۱۵ آذر ۱۳۱۲، شماره ۲۶۷: ۲؛ همان، ۱۸ آذر ۱۳۱۲ شماره ۲۷۰: ۲).

۳. پیوند کشاورزی با صنعت و ماشینی شدن

۳-۱. احداث کارخانه قند شاه‌آباد

چنان‌که پیش‌تر گفته شد، یکی از عواملی که می‌توانست الگوی کشت معیشتی را به الگوی تجاری تغییر دهد، برپایی صنایع فراوری محصولات کشاورزی بود. یکی از صنایع مهمی که در زمین‌های اداره املاک در شاه‌آباد دایر شد، کارخانه قند بود. باتوجه‌به گستردگی موضوع، علل و پیامدهای احداث این کارخانه در جای دیگر بحث خواهد شد، اما ذکر این مقدمه ضروری است که قند، یکی از اقلام عمده وارداتی ایران به شمار می‌رفت. میزان واردات قند ایران در سال ۱۱- ۱۳۱۰ به میزان ۷۳/۵ هزار تن بود که دو سوم آن از روسیه و مابقی هم از سایر کشورهای اروپایی از جمله بلژیک و فرانسه وارد می‌شد. بحران اقتصادی ۱۳۰۸/۱۹۲۹ و در نتیجه افزایش بسیار زیاد بهای کالاهای وارداتی در برابر محدودیت‌های صادرات مواد خام کشاورزی، باعث شد تا دولت روش صنعتی‌سازی جایگزین واردات را با تأسیس کارخانه‌های مصرفی، از جمله قندسازی، در پیش گیرد (غلامی، ۱۳۹۳: ۹۳-۹۲).

در نتیجه احداث سه کارخانه در کرج، ورامین و شازند در فاصله دو سال، واردات قند ایران در سال ۱۳۱۲ به میزان قابل‌توجهی کاهش یافت و به ۶۱۲۶۰ تن رسید (بانک ملی ایران، شماره ۴، ۱۳۱۳: ۴). موفقیت کارخانه‌های سه‌گانه قندسازی در کاهش حجم واردات، دولتمردان را در توسعه این صنعت و احداث کارخانه‌های بیشتر در نقاط مختلف کشور مصمم‌تر نمود تا بدین‌وسیله از حجم واردات، هر چه بیشتر هرچه بیشتر کاسته شود (مجله مدرسه عالی فلاح، شماره ۹، ۱۳۱۳: ۷۱-۲۶۷).

یکی از نقاطی که توجه دولتمردان و رضاشاه را برای احداث کارخانه قند جلب نمود، کرمانشاهان و اراضی تحت اداره املاک شاهنشاهی بود که زمین‌های مناسبی برای کشت چغندر داشت. در واقع، همه کارخانه‌های قند در محله‌هایی برپا شده بود که زمین‌های خالصه دولتی بودند و قطعات وسیعی از اراضی مستعد برای تولید و رشد محصولات کشاورزی، از جمله چغندر قند، در آن‌ها وجود داشت (Wilber, 1948: 132) به‌رحال در راستای اجرای قرارداد، نقشه‌برداری کارخانه قند شاه‌آباد در خردادماه ۱۳۱۳ توسط شرکت «اشکودا» آغاز شد و پس از ۱۸ ماه، در پایان سال زراعی در ۱۸ مهرماه ۱۳۱۴، با حضور محمدعلی فروغی

(رئیس‌الوزرا)، داور (وزیر مالیه)، جم (وزیرداخله) و مهندس امین (رئیس‌کل صناعت) افتتاح شد (روزنامه کوشش، ۲۳ خرداد ۱۳۱۳ شماره ۱۱۸: ۲؛ همان، ۷ مرداد ۱۳۱۳ شماره ۱۵۶: ۱؛ همان ۲۰ مهرماه ۱۳۱۴ شماره ۲۳۰: ۲). ناظر و هماهنگ‌کننده احداث کارخانه، اداره کل صناعت و فلاح بود و ساخت آن با نظارت مهندسان اتریشی و مجارستانی آغاز شد (ساکما، پرونده شماره ۴۶۱۷۵/۳۱۰؛ همان، پرونده شماره ۴۸۳۹۳/۳۱۰). نکته قابل‌توجه اینکه با استناد به وقف‌نامه بنیاد پهلوی، کارخانه قند شاه‌آباد همچون سایر کارگاه‌های تولیدی و مغازه‌های تجاری قلمرو املاک غرب، به نام رضاشاه بوده و با نام او ثبت شده است (پهلوی‌نامه، شماره ۹، ۱۳۴۰: ۵) این در حالی است که کارخانه با نظارت اداره کل صنعت و معدن احداث شده بود و همچنین هزینه حمل‌ونقل چغندر از مزارع کشاورزان و رساندن آن به بارانداز کارخانه را اداره کل فلاح بر عهده داشت (ساکما، پرونده شماره: ۴۹۰۲۱/۳۱۰).

به‌منظور برنامه‌ریزی دقیق و تحقق میزان پیش‌بینی شده تولید قند، در ابتدای سال زراعی قراردادهایی میان کارخانه قند و زارعان منعقد می‌شد که در آن تعهدات طرفین به‌دقت مشخص می‌شد. کارخانه با ثبت این قراردادهای، میزان تقریبی محصول تولیدی را پیش‌بینی می‌کرد (ساکما، پرونده شماره: ۲۵۸۷۷/۳۱۰). برای سال زراعی ۱۳۱۵، بیش از ۲۴۰۰ هکتار از زمین‌های کشاورزی کرمانشاه زیر کشت چغندر رفت. (روزنامه کوشش، ۱ مهر ۱۳۱۵ شماره ۲۱۲: ۱) اما باوجود همه تلاش‌هایی که برای توسعه کشت چغندر به عمل آمد، محصول به‌دست‌آمده تکافوی مصرف کارخانه را نمی‌داد و در واقع، در سال اول، چغندر تولیدشده کمتر از توان کارخانه بود. برای جبران این کمبود، استاندار کرمانشاه تمهیداتی اندیشید؛ بنا بر دستور و الزام وی، برخی زمین‌های بایر شاه‌آباد زیر کشت چغندر رفت و پیشرفت نسبی حاصل شد (روزنامه کوشش، ۱۲ اردیبهشت ۱۳۱۶ شماره ۸۷: ۲) بااین‌حال، مقدار چغندر تحویلی به کارخانه فراز و نشیب‌های بسیار داشت و در سال ۱۳۱۹ به بالاترین مقدار، یعنی ۲۹۰۰۰ تن رسید که همچنان پایین‌تر از ظرفیت تولید کارخانه بود. گذشته از آگاهی اندک زارعان، مهم‌ترین مانع افزایش تولید چغندر، بالابودن هزینه کرایه حمل‌ونقل بود که گاهی تا دوبرابر قیمت چغندر تمام می‌شد (ساکما، پرونده شماره: ۳۷۰/۰۰۱۶۴ برگ ۲۰۱).

توسعه کشت چغندر و ایجاد کارخانه‌های قندسازی، به‌تدریج تأثیرات آرام اما مستمری در وضعیت اقتصادی و اجتماعی روستاها داشت. از هنگام احداث این کارخانه، کشت و توسعه چغندر قند در املاک شاهنشاهی غرب به یکی از اولویت‌های اصلی این تشکیلات تبدیل گردید. پیش از احداث کارخانه‌های قندسازی، کرمانشاهان تا سال ۱۳۱۴ هیچ سابقه‌ای در

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۲۷

کشت چغندر قند نداشت. نخستین بار در این سال، در امتداد مسیر سرپل - کوند - شاه‌آباد - ماهیدشت - صحنه و کنگاور چغندر کشت شد (بانک ملی، شماره ۶، ۱۳۱۴: ۷۱). برای حمل چغندر به کارخانه، با مشارکت مردم، راه‌های داخلی ایالت و مسیرهای پیرامون کارخانه احداث شد و بیشتر این واحدهای تولیدی به قطب‌های اقتصادی مهمی تبدیل شدند. واردات قند در این ایالت محدود شد و با اینکه کارخانه کمتر از توان خود تولید می‌کرد؛ اما محصول قند آن علاوه بر تأمین نیاز استان، مقداری به ایالت‌های مجاور یا سایر نقاط کشور نیز فرستاده می‌شد (روزنامه کوشش، ۱۴ دی‌ماه ۱۳۱۵ شماره ۲۹۵: ۲). حتی مقدار معتناهی از آن به کشور عراق صادر می‌گردید؛ به طوری که در سال ۱۳۱۶ / ۱۹۳۷ هزار تن از شکر تولیدی این کارخانه به عراق صادر شد (ساکما، پرونده شماره: ۵۰۰۸۷ / ۲۴۰). فروش شکر در داخل کشور، عایدی بیشتری نسبت به صادرات داشت؛ زیرا از هر تن شکر صادر شده، مبلغ ۳۷۰ ریال عایدی خالص به دست می‌آمد، در حالی که عایدی هر تن شکر در داخل کشور (برای نمونه در آذربایجان و یا اصفهان) ۵۳۰ ریال خالص بود، باین‌حال، به دلیل آنکه صادرات شکر به عراق برای کشور درآمد ارزی به همراه داشت، از صادرات آن استقبال می‌شد (ساکما، پرونده شماره ۵۰۰۸۷ / ۲۴۰).

زمین‌های کشاورزی شاه‌آباد که در گذشته نه تنها غله مورد نیاز مردم این ناحیه را تأمین می‌کرد؛ بلکه نیاز نواحی مجاور را نیز پوشش می‌داد، با دایر شدن کارخانه قند و منحصر شدن اراضی این ناحیه به کشت چغندر، تولید گندم در این منطقه (به‌ویژه در زمین‌های آبی به‌صورت کامل) متروک گردید (ساکما، پرونده شماره: ۲۶۸۷ / ۳۱۰) پس از دایر شدن کارخانه، زارعان ملزم بودند که تا شعاع معینی، منحصراً به کشت چغندر اقدام نمایند (ساکما، پرونده شماره: ۶۳۸۸۶ / ۳۱۰).

۳-۲. کارخانه پنبه پاک‌کنی

پنبه از محصولاتی بود که پیش از شکل‌گیری اداره املاک، کشت آن به صورت سنتی و محدود در برخی از نقاط کرمانشاهان جریان داشت؛ اما برداشت آن در مقایسه با محصولاتی مانند گندم، جو، خشخاش، برنج، ذرت و حتی لوبیا و سیب‌زمینی بسیار ناچیز بود (مجله بانک ملی، شماره ۶، ۱۳۱۴: ۷۱). تا سال ۱۳۱۰، زراعت پنبه تقریباً منحصر به منطقه شاه‌آباد بود و در سایر نواحی کرمانشاه کشت چندانی صورت نمی‌گرفت؛ زیرا به دلیل نبود کارخانه پنبه‌پاک‌کنی، مالکان و زارعان هیچ رغبتی برای زراعت پنبه نداشتند (مرکز اسناد ریاست جمهوری، ۱۳۸۳:

در سال ۱۳۰۵ و در دوره ریاست محمد اسماعیل خان آیراملو بر اداره املاک رضاشاه، بخش‌هایی از اراضی اداره املاک به کشت پنبه اختصاص یافت، اما نتیجه دلخواهی از آن به دست نیامد (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۳ / ۲۳۰). از این تاریخ نزدیک به یک دهه زراعت پنبه از جانب اداره املاک کنار گذاشته شد و از اولویت محصولات زراعی این تشکیلات خارج گردید؛ هر چند که کشت محدود و جزیره‌ای آن در کرمانشاهان و حتی در اراضی اداره املاک به صورت کامل متروک نشد. پس از نخستین تجربه ناموفق و با گذشت نزدیک به یک دهه، بار دیگر در سال ۱۳۱۴ زراعت پنبه در اداره املاک و حتی زمین‌های خرده‌مالکی مورد توجه قرار گرفت. توجه به زراعت پنبه، به‌ویژه نتیجه اظهار نظر رضاشاه در این سال درباره مزیت‌های توسعه پنبه در گیلان غرب بود. او سودمندی‌های کاشت پنبه در گیلان غرب را چنین برشمرد:

- ۱- الباف پنبه‌های این قسمت مرغوب‌تر و محکم‌تر از محصول گرگان و مازندران است.
- ۲- بازار آزاد و سیاه پنبه و... در اینجا وجود ندارد.
- ۳- به علت خشکی آب‌وهوا در این منطقه خطر پوسیدن و گندیدن پنبه پیش نمی‌آید (ساکما، پرونده شماره: ۱۳۹۹ / ۳۸۰).

در راستای اظهار نظر رضاشاه، برای سال زراعی ۱۳۱۵ بیش از ۴۰۰۰ هکتار از زمین‌های کشاورزی کرمانشاهان زیر کشت این محصول قرار گرفت که عمده آن در اراضی تحت مالکیت اداره املاک و به‌ویژه در گیلان غرب بود. این ناحیه در کنار شیروان و چرداول، به مهم‌ترین مناطق کشت پنبه در قلمرو اداره املاک شاهنشاهی تبدیل شدند (ساکما، پرونده شماره: ۲۶۴۰۱ / ۲۴۰). طبق برنامه، قرار بود در سال بعد میزان زیر کشت آن دوبرابر شود و در سطح استان به ۱۰۰۰۰ هکتار برسد. برای دستیابی به این هدف، مقدار مشخص شده از بذر پنبه را میان نواحی پنج‌گانه اداره املاک تقسیم کردند و از زمین‌داران و زارعان «تعهد زراعت» محصول مشخص شده را گرفتند که در نتیجه آن، سطح زیر کشت محصول با اختلافی اندک، نزدیک به برآورد اولیه بود.

با این حال، مسیر توسعه و گسترش زراعت پنبه در کوتاه‌مدت بدون چالش نبود و موانع و مشکلاتی در طی مسیر بروز می‌کرد. یکی از مشکلات اصلی، عدم آشنایی کافی زارعان با این محصول و نمونه‌ها و رقم‌های متفاوت آن بود. دیگر آنکه برای فراهم‌آوری محصول انباری وجود نداشت و همچنین کارگاه‌های پنبه‌پاک‌کنی هنوز دایر نشده بود. در نتیجه، در پایان سال

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۲۹

زراعی ۱۳۱۵، با پیگیری وزارت مالیه و رئیس اداره املاک، یک کارگاه پنبه پاک‌کنی در گیلان‌غرب راه‌اندازی شد که البته مطلقاً پاسخگوی محصول تولید شده نبود (ساکما، پرونده شماره: ۸۵۷۵۴ / ۲۴۰). در سال‌های بعد، چند کارگاه پنبه پاک‌کنی دیگر نیز در قلمرو اداره املاک راه‌اندازی شدند. به دنبال توسعه کشت پنبه و افزایش میزان تولید این محصول، کارگاه دیگری با ساختمان و انبار جدیدی در اواخر سال ۱۳۱۸ / اوایل سال ۱۹۴۰ دایر شد که نسبت به کارگاه اول، بزرگ‌تر و مجهزتر بود؛ به طوری که مساحت آن ۱۲۰۰۰ هزار مترمربع بود. ساختمان جدید دارای انبارهای بزرگ و ماشین‌آلات آن به اسلوب جدید تجهیز شده بودند (روزنامه کوشش، ۲۷ دی ۱۳۱۸، شماره: ۱۱: ۲).

یکی از مشکلات دیگر کاشت پنبه، نبود کارخانه‌های نساجی بود؛ بنابراین پنبه به دست آمده در اراضی املاک شاهنشاهی، بر خلاف چغندر قند که در همان محل به مصرف کارخانه قند می‌رسید، به صورت خام به شرکت پنبه فروخته می‌شد و یا محصول به دست آمده به کارخانه شاهی حمل می‌شد. برای نمونه، محصول سال ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ به کارخانه شاهی فرستاده شد؛ اما از آنجاکه این کارخانه در سال ۱۳۱۷ به اندازه مصرف خویش پنبه خریداری کرده بود، پنبه تولیدی املاک غرب به شاهی حمل نشد و در مقابل به شرکت پنبه فروخته شد (ساکما، پرونده شماره: ۸۰۷۲ / ۲۳۰). گذشته از این، اداره حسابداری شاهنشاهی برای خرید محصول زارعان، بدون توجه به نوع و کیفیت محصول، هر ساله نرخی را اعلام می‌کرد که این روند تا سال ۱۳۱۷ ادامه داشت، اما از آنجاکه این اقدام موجب بی‌میلی زارعان (به‌ویژه در هنگام برداشت محصول) برای تمیز نگه داشتن آن می‌شد، انتقادهایی نسبت به قیمت‌گذاری دستوری و یکسان برانگیخت. در نتیجه، مقرر شد از سال بعد، مشوق‌هایی برای تولید محصول باکیفیت‌تر در نظر گرفته شود.

۳-۳. مکانیزه کردن کشاورزی

در همان سال نخست سلطنت رضاشاه، اداره املاک غرب اقداماتی برای مکانیزه کردن اراضی تحت قلمرو آغاز و اجرایی نمود که نمونه بارز آن، خرید چهار دستگاه تراکتور بود. به کارگیری تراکتورها در شهریور ۱۳۰۵، با شخم زمین‌های مسطح اطراف شاه‌آباد آغاز شد. به نظر می‌رسد این مجموعه، نخستین تراکتورهایی بود که به ایران وارد شد؛ هرچند برخی از منابع، ورود نخستین تراکتور به ایران را در سال ۱۳۰۸ و مربوط به مدرسه فلاحت کرج ذکر کرده‌اند.

اما با استناد به اسناد موجود، مشخص می‌گردد که املاک شاهنشاهی غرب سه سال پیش از آن، چهار دستگاه تراکتور در اختیار داشته است. در گزارش سرهنگ محمد اسماعیل خان آیراملو به بوذرجمهری مبنی بر اعزام شوfer برای تراکتورهای مستقر در شاه‌آباد، به صراحت به این موضوع اشاره شده است (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۶/۲۳۰). این تراکتورها نفتی بودند و در سال‌های اولیه به دلیل نبود جاده، فقط نواحی مسطح هارون‌آباد را شخم می‌زدند؛ به طوری که هر یک از آنها مأمور شخم‌زدن زمین‌های یکی از نواحی هارون‌آباد بود (ساکما، پرونده شماره: ۵۹۷۰۴ / ۲۳۰).

استفاده از تراکتور، کودهای شیمیایی، تلمبه‌های آبیاری، حفر چاه‌های عمیق و فعالیت‌های مشابه آن، ابتدا برای زراعت چغندر شکل گرفت و سپس به سایر محصولات تعمیم یافت. ایجاد صنایع کشاورزی منجر به کارگیری سرمایه و فناوری بیشتری در بخش کشاورزی شد؛ البته این روند در سال‌های پس از ۱۳۲۰ ملموس‌تر شد. به طور مثال، تعداد تراکتورهای به کار گرفته شده در مازندران ۱۸۵۸ دستگاه بود که رتبه اول را در کشور داشت؛ پس از آن کرمانشاه با ۷۶۸ دستگاه در ردیف دوم و سپس استان‌های آذربایجان شرقی و غربی ۷۴۵ دستگاه و استان مرکزی ۷۲۰ دستگاه در ردیف‌های بعد قرار داشتند (سوداگر، ۱۳۵۷: ۱۳۹). گذشته از ورود ماشین‌آلات جدید کشاورزی، وجود املاک رضاشاه باعث می‌شد تا اداره کشاورزی در به کارگیری وسایل دفع آفات نباتی و مأموران کارآزموده در این بخش، اقدامات مؤثری به عمل آورد (ساکما پرونده شماره ۸۰۷۲ / ۲۲۰).

نتیجه‌گیری

در این مقاله با بررسی کشاورزی ایالت کرمانشاه در فاصله سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ خ. کوشش شد تا به این پرسش پاسخ داده شود که شکل‌گیری و گسترش املاک خصوصی رضاشاه در این ایالت، چه دستاوردها و پیامدهای اقتصادی به همراه داشته است. این مقاله با مطالعه اسناد آرشیوی و تمرکز بر روند توسعه املاک خصوصی رضاشاه، به نکات زیر دست یافته است:

اقتصاد کشاورزی کرمانشاهان در دوره مورد مطالعه، از یک جنبه کلی تحت تأثیر ملاحظات نوسازی اقتصاد دستوری بود که در کل کشور در این دوره به اجرا در آمد و از سوی دیگر، تحت تأثیر نوع مدیریت املاک شخصی رضاشاه در این ایالت قرار داشت؛ بنابراین منافع شخصی رضاشاه و گستردگی قلمرو املاک او در کرمانشاهان، زندگی اقتصادی بسیاری از زارعان را نه تنها در قلمرو املاک شخصی بلکه در سطح کل ایالت تحت تأثیر قرار داد. برخی از این پیامدها، مانند ممنوعیت کشت برخی از محصولات کشاورزی مانند برنج، توتون و

خشخاش تقریباً کوتاه مدت بود؛ اما برخی از اقدامات دیگر، پیامدهای بلندمدتی داشت. در این راستا سطح زیر کشت محصولاتی از جمله گندم (در زمین های آبی محدوده کارخانه)، برنج و جو کاسته شد و به جای آن سطح زیر کشت محصولاتی چون چغندر، توتون و پنبه افزایش یافت. هر چند در نواحی بیرون از اداره املاک رضاشاه، ممنوعیتی برای کشت ذرت وجود نداشت، اما کشت آن در اراضی املاک شاه متروک شد. با این حال، برخلاف تصور رایجی که در نتیجه تبلیغات اشغالگران ایران در جنگ جهانی دوم شکل گرفته است، کشاورزی صنعتی و ممنوعیت کشت مواد غذایی در برخی نواحی این ایالت، عامل قحطی و کمبایی نان در سال های پس از شهریور ۱۳۲۰ نبود؛ چرا که در شرایط عادی که نظام سیاسی پایدار بود، این سازوکار جدید (به رغم چالش های بازاریابی و غیره)، هیچ بحران اساسی برای خوراک مردم منطقه و سایر مناطق ایران پدید نیاورد.

برنامه های ترویج و توسعه کشاورزی تجاری در این مناطق، تنها در دهه دوم سلطنت رضاشاه آغاز شد و مدت زمان آن تا سقوط وی آن قدر طولانی نبود که بتوان قضاوت نسبی از تأثیر ترویج توسعه کشاورزی تجاری بر زندگی و وضعیت اقتصادی مردم این مناطق داشت. از سوی دیگر، گزارش هایی که به کیفیت زندگی مردم پردازند به ندرت یافت می شوند و محدود گزارش های موجود نیز تنها اشاراتی کلی به وضعیت اقتصادی و تجاری دارند؛ بنابراین نمی توان ارزیابی دقیقی از پیامدهای این اقدامات بر اقتصاد و معیشت مردم انجام داد. با این حال، تلاش هایی که در این دوره برای ترویج کشاورزی و توسعه تجارت صورت گرفت، وضعیت اقتصادی منطقه و زارعان به ویژه در مناطق جنوبی استان در حوزه املاک رضاشاه را تحت تأثیر قرار داد. تولید محصولاتی مانند پنبه و چغندر در سطح وسیع، با حمایت و گاه به اجبار دولت، سرانجام جزو اقلام عمده تولیدی منطقه شدند تا جایی که پس از گندم و جو، از لحاظ کمی در جایگاه بعدی قرار گرفتند.

سرانجام آنکه کشاورزی دستوری تحت فرمایشات راهبردی سلطان وقت، هر چند به دلیل نبود مطالعات راهبردی و مشکلات چندوجهی اقتصادی و اجتماعی با آزمون و خطای بسیار همراه بود، اما زمینه گذار از کشاورزی سنتی را فراهم کرد. برپایی کارخانه های قند و پنبه پاک کنی، معرفی و ترویج محصولات جدید کشاورزی، تبدیل شدن مراکز کوچک روستایی به شهر همراه با تشکیل نهادهای اداری و ایجاد شعبه بانک ملی زندگی بسیاری را تحت تأثیر قرار دارد. کارخانه قند که کشاورزی و صنعت را به یکدیگر پیوند می داد، به رغم مشکلات و نارسایی اولیه، همچنان به فعالیت خود ادامه داد و بدین سان، تغییر الگوی کشت در منطقه به مسیری برگشت ناپذیر رسید.

فهرست منابع و مطالعات

اسناد آرشیوی

سازمان اسناد کتابخانه ملی ایران (ساکما) پرونده شماره: ۲۳۰ / ۱۷۴۷

_____ ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۵۹۷۰۳

_____ ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۵۹۷۰۶

_____ ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۸۰۷۲

_____ ساکما، پرونده شماره: ۲۳۰ / ۰۰۸۶

_____ ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰ / ۵۰۰۸۷

_____ ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰ / ۸۵۷۵۴

_____ ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰ / ۵۹۷۰۶

_____ ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰ / ۲۶۴۰۱

_____ ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۲۶۸۷

_____ ساکما، پرونده شماره: ۲۴۰ / ۲۱۴۹۲

_____ ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۲۶۸۷

_____ ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۳۰۱۳

_____ ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۴۸۳۹۳

_____ ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۱۱۸۰۰۷

_____ ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۲۵۸۷۷

_____ ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۴۹۰۲۱

_____ ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۶۳۸۸۶

_____ ساکما، پرونده شماره: ۳۱۰ / ۴۶۱۷۵

_____ ساکما، پرونده شماره: ۳۷۰ / ۰۰۱۶۴

_____ ساکما، پرونده شماره: ۳۸۰ / ۱۳۹۹

نشریات و سالنامه‌ها:

_____ روزنامه کوشش. سال هشتم، ۲۵ خردادماه ۱۳۰۹، شماره ۱۲۱.

_____ سال هشتم، ۱۱ مردادماه ۱۳۰۹، شماره ۱۴۳.

_____ سال هشتم، ۲۹ مهرماه ۱۳۰۹، شماره ۲۲۵.

_____ سال هشتم، ۲۵ آبانماه ۱۳۰۹ (۱۶ نوامبر ۱۹۳۰)، شماره ۲۴۸.

_____ سال نهم، ۱۴ اسفندماه ۱۳۰۹، شماره ۴۴.

_____ سال نهم، ۲۲ تیرماه ۱۳۱۰، شماره ۱۳۷.

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۳۳

- _____ سال دهم، ۱۵ اسفندماه ۱۳۱۰، شماره ۴۵ .
- _____ سال یازدهم، ۱۵ آذرماه ۱۳۱۲، شماره ۲۶۷.
- _____ سال یازدهم، ۱۸ آذرماه ۱۳۱۲، شماره ۲۷۰.
- _____ سال دوازدهم، ۱۲ دی ماه ۱۳۱۲، شماره ۲۹۰.
- _____ سال دوازدهم، ۹ بهمن ماه ۱۳۱۲، شماره ۱۷.
- _____ سال دوازدهم، ۲۳ خردادماه ۱۳۱۳، شماره ۱۱۸.
- _____ سال دوازدهم، ۷ مردادماه ۱۳۱۳، شماره ۱۵۶.
- _____ سال سیزدهم، ۲۰ مهرماه ۱۳۱۴، شماره ۲۳۰.
- _____ سال چهاردهم، ۱ مهرماه ۱۳۱۵، شماره ۲۱۲.
- _____ سال چهاردهم، ۱ دی ماه ۱۳۱۵، شماره ۲۸۴.
- _____ سال پانزدهم، ۱۴ دی ماه ۱۳۱۵، شماره ۲۹۵.
- _____ سال پانزدهم، ۱۲ اردیبهشت ماه ۱۳۱۶، شماره ۸۷.
- _____ سال پانزدهم، ۱۹ اردیبهشت ماه ۱۳۱۶، شماره ۱۰۰.
- _____ سال پانزدهم، ۴ خردادماه ۱۳۱۶، شماره ۱۱۳.
- _____ سال پانزدهم، ۴ مهرماه ۱۳۱۶، شماره ۲۱۸.
- _____ سال پانزدهم، ۲۴ مهرماه ۱۳۱۶، شماره ۲۳۴.
- _____ سال شانزدهم، ۱۶ تیرماه ۱۳۱۷، شماره ۱۴۸.
- _____ سال هفدهم، ۲۷ دی ماه ۱۳۱۸، شماره ۱۱.
- _____ سال نوزدهم، ۲ بهمن ماه ۱۳۱۹، شماره ۱۴.
- _____ مجله اطاق تجارت (مدیرمسئول عباس. مسعودی)، آبان سال ۱۳۱۵، شماره ۱۴۵.
- _____ مجله بانک ملی ایران، سال ۱۳۱۲، شماره ۱.
- _____ سال ۱۳۱۳، شماره ۴.
- _____ سال ۱۳۱۴، شماره ۶.
- _____ سال ۱۳۱۸، شماره ۴۵.
- _____ مجله مدرسه عالی فلاحت، سال ۱۳۱۳، شماره ۹
- _____ پهلوی نامه، شماره ۹، ۱۳۴۰: ۵.
- _____ سالنامه پارس، سال ۱۳۱۲؛ سالنامه پارس، سال ۱۳۱۳؛ سالنامه پارس، سال ۱۳۱۴.

منابع چاپی:

- رحمانیان، داریوش؛ ظریفیان، غلامرضا؛ فصیحی، سیمین؛ غلامی، شهرام. (۱۳۹۰). «قانون انحصار تجارت خارجی ایران ۱۳۰۹: زمینه‌ها، اهداف و پیامدها». *تاریخ اسلام و ایران*، ۲۱(۱۱)، ۲۵-۵۵.

[DOI: 10.22051/hii.2013.655](https://doi.org/10.22051/hii.2013.655)

سوداگر، محمدرضا. (۱۳۵۷). رشد روابط سرمایه‌داری در ایران (مرحله انتقالی) ۱۳۰۴ - ۱۳۴۰. تهران: پازند.

غلامی، شهرام. (۱۳۹۳). «نظام اقتصاد جهانی و صنعتی‌سازی جایگزین واردات در دوره رضاشاه:

اهداف و پیامدها». پژوهش‌های علوم تاریخی، ۶(۱)، ۸۵-۱۰۴. [DOI: 10.22059/jhss.2015.52745](https://doi.org/10.22059/jhss.2015.52745)

غلامی، شهرام. (۱۳۹۷). اقتصاد کشاورزی ایران دوره پهلوی اول، تهران: انتشارات دنیای اقتصاد.

فرمانفرمایان، ستاره. (۱۳۷۷). دختری از ایران. ترجمه ابوالفضل طباطبایی. تهران: کارنگ.

فلور، ویلم. (۱۳۹۹). کشاورزی ایران در دوره قاجار. ترجمه شهرام غلامی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

کاتوزیان، محمدعلی همایون. (۱۳۷۲). اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: انتشارات مرکز.

کرمی، شایان؛ رحمانیان، داریوش. (۱۳۹۸). مالکیت اختصاصی در کرمانشاه (پهلوی اول). پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۸ (شماره اول - پیاپی ۱۵)، ۹۱-۱۰۴.

[DOI: 10.30473/lhst.2020.33181.1903](https://doi.org/10.30473/lhst.2020.33181.1903)

مرکز اسناد ریاست جمهوری. (۱۳۸۳). گزارش‌های ایالات و ولایات از اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران در سال ۱۳۱۰. به کوشش رضا مختاری اصفهانی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مطلبی، مطلب. (۱۳۹۵). ایلات کرمانشاهان و نقش آن‌ها در قشون ایران عصر قاجار. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

مطلبی، مطلب. (۱۴۰۰). «تعامل و تقابل خاندان‌های ذی‌نفوذ محلی و ایلات و عشایر مناطق کردنشین با دولت مرکزی (۱۲۹۹ تا ۱۳۱۰)». مجله تاریخ ایران، ۱۴(۲)، ۲۲۳-۲۴۳.

[DOI: 10.52547/irhj.14.2.223](https://doi.org/10.52547/irhj.14.2.223)

میرحیدر، حسین. (۱۳۵۵). از تیول تا انقلاب ارضی: مروری بر تحولات کشاورزی در پنجاه سال شاهنشاهی پهلوی. با همکاری اسماعیل شهبازی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

میردار، مرتضی؛ عربانی، جواد؛ سلطانی احمدی، مجتبی. (۱۳۹۸). «تملک‌خواهی رضاشاه در مازندران؛ انگیزه‌ها و روش‌ها». پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۸ (شماره اول - پیاپی ۱۵)، ۱۰۵-۱۲۲.

<https://doi.org/10.30473/lhst.2020.41744.2127>

نیک آئین، امیر. (بی‌تا). سلسله پهلوی، املاک زراعی دهقانان، در کتاب پنجاه سال تبه‌کاری و خیانت سلسله پهلوی. بی‌جا: بی‌نا.

Burrell, R. M. (1997). *Iran Political Diaries*, vol. 10, Archive Editions.

Donohe, Henry Martin. (1919). *With the Persian Expedition*, London, Edward Arnold,

Floor, Willem (2018). *Kermanshah, City and Province 1800-1945*, Washington DC, Mage Publisher.

Rabino, H. L. (1907). *Gazetteer of Kermanshah*, Simla.

Wilber, Donald. N. (1948). *Iran: Past and Present*, Princeton University.